

Андрій Яковлєв

Донецький національний університет імені Василя Стуса, Україна

КОНЦЕПТ «КОНТРОЛЬОВАНОГО СМІХУ» У ВІДНОСИНАХ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ТА ТВОРЧОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ НА ПРИКЛАДІ ЖУРНАЛУ «ПЕРЕЦЬ» 1945-1953 РР.

Andrii Yakovliev

Vasyľ Stus Donetsk National University, Ukraine

THE CONCEPT OF “CONTROLLED LAUGHTER” IN THE RELATIONS OF THE SOVIET GOVERNMENT AND THE ARTISTIC INTELLIGENTSIA AS SEEN IN THE CASE OF THE “PERETS” MAGAZINE IN 1945-1953

The research concerns the phenomenon of the coexistence of Soviet mass media and Soviet propaganda during the late “Stalin era”. The main source used for the research is the satire and humor magazine “Perets” – one of the most popular editions of the Ukrainian SSR. Using sources from archives, we analyzed the interference of the authorities in the activity of the magazine’s editorial board, which, based on the instructions “from above”, was supposed to “adapt” humor as a peculiar weapon of Soviet propaganda. A particular point of the research is the overview of the special meeting of 1948, which was devoted to “Perets’s” implementation of the tasks of its mission from the government, so that the magazine becomes the scourge of social deficiencies, the source of propaganda of the advantages of the socialist world over the capitalist, etc. The Ministry of Foreign Affairs of the Ukrainian SSR’s intervention with the magazine’s activity was especially egregious in their campaign to make sure there is “no military or state secrets in the public infosphere”. Along with the critical response to the magazine’s activities, it can also be shown that in certain cases the government would lobby “Perets”, supporting the editorial board in regards to its clashes with specific people or even whole Soviet institutions.

Keywords: Soviet mass media, propaganda, “Perets” magazine.

Періодична преса СРСР відіграла важливу роль у суспільстві й була не лише засобом масової інформації, але й потужним чинником агітації та пропаганди. Уся маса різноманітних газет та журналів у країні, без виключення, була пронизана пропагандою радянського «світлого майбутнього», а діяльність редколегій контролювалась тоталітарною владою, яка диктувала журналістам плани дій (викриття зовнішніх і внутрішніх контрреволюціонерів, таврування помилок і прорахунків господарського життя країни, заклики до підвищення самосвідомості і самодисципліни робітників і селян, прославляння та шанування комуністичної партії та її лідерів тощо). Не останню роль у досягненні поставлених цілей виконували різноманітні сатиричні жанри (карикатури, памфлети, фейлетони тощо). Публіцистична сатира, що була народжена та сформована на ґрунті сатири фольклору та літератури, перетворилася на складову сучасної літератури, публіцистики, друкованих засобів масової інформації, радіо і телебачення. Таке поширення публіцистичної сатири, з одного боку, є свідченням її морального і політичного впливу на суспільну свідомість, з іншого боку свідчить про потребу народу до сміху і його активності в боротьбі проти соціальних недоліків. Роль публіцистичної сатири значима не лише у виявленні недоліків всередині країни, а й у міжнародному житті.

Величезної популярності в СРСР набули сатиричні журнали – їх за часи існування країни виходило більше сотні найменувань. Кожна соціалістична республіка мала свій журнал сатири та гумору. Наймасовішим виданням в Радянській Україні був «Перець» (другий за популярністю та масовістю сатиричний журнал в СРСР після «Крокодила»). З року в рік тираж «Перця» збільшувався, що свідчило про величезну популярність цього видання (1946 р. –

50 тис. екземплярів; на початку 1953 р. – вже 125 тис.). Однак, і така чисельність не задовольняла потребам читачів. Наприклад, у грудні 1952 р. на ім'я заступника Голови Ради Міністрів СРСР Г. Маленкова надійшов лист від секретаря ЦК КПУ Л. Мельникова з проханням дати дозвіл на збільшення тиражу журналу «Перець» до 150 тис. екземплярів¹. Судячи з того, що перший випуск «Перцю» накладом 150 тис. примірників вийшов лише 1955 р., прохання не було втілено у життя.

Сучасні наукові дослідження на основі нових та раніше замовчуваних джерел, значно збагатили фактологічний матеріал про роль ЗМІ у суспільстві та дозволили на зовсім новому рівні вести дискусії про функціонування різнорівневих газет та журналів у тоталітарній державі. Актуальним є дослідження Ю. Колісника², яке присвячене радянській пресі в рамках ідеологічної політики в Україні 50-80 рр. ХХ ст. та розкриває вплив видань на масову свідомість населення. Феномен сатиричної публіцистики як поняття у інформаційному просторі аналізує Н. І. Зикун³. Конкретно журнал сатири та гумору «Перець» виступає об'єктом дослідження у праці В. В. Костюка та І. О. Заноги⁴. На прикладі журналу автори розглядають засоби комічного: сатиру, гумор, іронію, сарказм. Величезну значимість має дослідження К. А. Єремєєвої⁵, у якому здійснюється комплексний аналіз матеріалів журналу «Перець» як елемента політичного гумору УРСР.

Якщо тема ролі радянських видань, їхнього функціонування та впливу на суспільство, розвиток української сатиричної публіцистики та сатиричних жанрів у ЗМІ знайшли належне висвітлення у наукових напрацюваннях, проблема багатогранності взаємовідносин владних структур із редакціями газет та журналів залишає широке поле для вивчення. Виходячи з того, метою дослідження є розгляд втручання тоталітарної влади у роботу працівників українського сатиричного журналу «Перець» часів пізнього сталінізму (1945-1953 рр.).

Історія журналу «Перець» розпочинається буремного 1941 р. Першочерговий варіант видання – «Червоний перець, що виходив з 1922 р. у Харкові, припинив своє існування у 1934 р. – декількох членів редакції було репресовано, а журнал заборонено. Новий «Перець» випустив 9 номерів і через війну вимушений був припинити свою діяльність, яку поновив тільки з 1943 р. Як і всі радянські ЗМІ, журнал слугував мобілізаційним засобом, що був направлений на народний ентузіазм для якнайшвидшої перемоги над Німеччиною та її союзниками⁶. Із 1945 р. «Перець» виходив двома випусками: один раз на місяць для західних областей України та два рази для решти території. У 1949 р. постанова ЦК КП(б)У припинила «видання спеціального випуску суспільно-сатиричного журналу «Перець» для західних областей України» та затвердила випуск двотижневого журналу для всіх областей України⁷.

Із середини 1946 р. в СРСР розпочинається кампанія проти творчої інтелігенції, у діяльності якої вбачалися «вплив Заходу», «західне занепадництво», «дрібнобуржуазний індивідуалізм», «мистецтво для мистецтва»⁸. Явище отримало назву «ждановщина» – за прізвищем людини, що проводила цю кампанію у життя – Андрія Жданова.

Критика в УРСР розпочалась з критики ЦК КП(б)У та окремо відділу пропаганди та агітації. У постанові ЦК ВКП(б) зазначалось, що досі не ліквідовані помилки в масово-політичній та ідеологічній роботі, Управління незадовільно виконує рішення ЦК по журналах «Звезда» та «Ленинград». Акцентувалось, що в Україні не ведеться систематична боротьба з різноманітними формами буржуазної ідеології та націоналізму в області історії, літератури та мистецтва. План

¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України. Фонд 1, Опис 24, Справа 1566, Арк. 354.

² Колісник, Ю. (2008). *Формування суспільної свідомості журнальною періодикою УРСР (1950-1985 рр.)*. Черкаси: Вид. Чабаненко Ю.

³ Зикун, Н. (2016). *Сатирична публіцистика Наддніпрянщини в інформаційному просторі України: становлення, розвиток, жанрово-тематичні форми*: дис. ... д-ра наук із соціальних комунікацій. Львів, Україна.

⁴ Костюк, В., Занога І. Засоби комічного в сатирично-гумористичному журналі «Перець» (радянський та пострадянський періоди). <[http:// philology.univer.kharkov.ua](http://philology.univer.kharkov.ua) > (2017, листопад, 02).

⁵ Єремєєва, К. (2016). *Політичний гумор Радянської України у 1941-1991 рр. (на прикладі журналу «Перець»)*: дис. ... канд. іст. наук. Харків.

⁶ Стыкалин, С., Кременская, И. (1963). *Сатирическая печать*. Москва: Госполитиздат, 258.

⁷ Центральний державний архів громадських об'єднань України. Фонд 1, Опис 70, Справа 1766, Арк. 233.

⁸ Верт, Н. (2003). *История Советского государства. 1900-1991*. Москва: «Весь мир», 342.

роботи Управління пропаганди та агітації намічав «покращити всю ідеологічну роботу, рішуче посилити боротьбу проти проявів чужої нам ідеології, особливо проти буржуазного націоналізму, низькопоклонства перед буржуазною культурою заходу, аполітизму та безідейності»¹.

19 вересня 1946 р. розпочинаються гоніння на журнал «Перець» – ЦК КП(б)У видав постанову «Про журнал сатири та гумору “Перець”». Редакції ставили у провину втрату цілеспрямованості, відсутність відгуків на актуальні явища з життя країни. Вказувалось, що редакція не виконує тих завдань, що поставлені взагалі перед радянським мистецтвом: «На сторінках журналу не знаходить місця гостра сатира на зовнішніх та внутрішніх ворогів соціалістичної Батьківщини, правильна, принципова критика недоліків у роботі радянських органів, постановка найважливіших питань сучасності»². У жовтні 1946 р. головним редактором видання замість М. Карпова призначено Ф. Маківчука (цю посаду він буде займати протягом 40 років).

Діяльність редколегії «Перця» підпала під ще щільніший контроль Головного управління у справах літератури та видавництва (Головліту). Влітку 1947 р. у звіті про виконання плану роботи Управління пропаганди та агітації за квітень-червень поточного року вказувалося, що згідно з розпорядженням першого секретаря ЦК КП(б)У Л. Кагановича відділ друку перевіряв як редакція журналу «Перець» виконує постанову від 19 вересня 1946 р. Результатом розпорядження стало посилення контролю за журналом шляхом рецензування спеціально випущених сигнальних екземплярів, для чого було виділено 20 працівників апарату ЦК³.

Спеціальна комісія вела нагляд за інформацією, що подана в «Перці», і твори, які не відповідали цензурі, або поверталися на переробку, або вилучалися з друку. Так, у текстовому зведенні викреслень попередньої цензури за період з 1 по 15 квітня 1947 р. опинилася стаття О. Вишні «Не поможе, святий боже, і лойова свічка» («Перець» № 3). Підстава вилучення – «з історичних міркувань». У Доповідній записці про явища у творах українських письменників і про недоліки редагування книжково-журнальної продукції УРСР пояснювалося, що фейлетон О. Вишні містить повний текст листівки «українсько-німецьких націоналістів», у якій повідомлялось про початок нової війни у липні 1947 р. Незважаючи на те, що сам автор викриває авторів листівки, це, як зазначається у Записці, не покращує ситуації: «... провокаційна листівка бандерівців, що містить приписку “розмножити та розповсюдити серед віруючих”, будучи надрукованою в «Перці», послужила б службу не нам, а бандерівцям»⁴. Всупереч протидії редактора журналу Ф. Маківчука, фейлетон було заборонено як політично шкідливий.

У 1948 р. влада втрутилася у роботу редакції загальнорадянського сатиричного журналу «Крокодил». Постанова ЦК ВКП(б) вказувала, що редакція відірвана від радянського повсякдення та нагадувала, що «Основним завданням журналу є боротьба з пережитками капіталізму у свідомості людей»⁵.

Критика у Москві журналу «Крокодил» поставила на порядок денний перевірку діяльності й українського видання «Перець». 28 жовтня 1948 р. у Києві відбулось засідання Управління пропаганди та агітації ЦК КП(б)У на якому розглядалось питання про виконання завдань постанови 1946 р. про журнал сатири та гумору «Перець». Крім присутніх на засіданні працівників Управління, відділу друку та представників редакції «Перця» на чолі з Ф. Маківчуком запрошеними до співбесіди були члени редакцій українських газет та журналів.

Засідання було розпочато з перелічування промахів у діяльності працівників «Перця». Зазначалось: перше враження від читання журналу дозволяло зробити висновки, що редколегія відгукується на політичні події в УРСР та у світі в цілому. Однак, з поля зору упускається головне та вирішальне. Представник ЦК КП(б)У І. Кіфоренко наголошував, що 1948 р., як третій вирішальний рік післявоєнної сталінської п'ятирічки, повинен був відкрити «Перцю» «благодатне та широке поле діяльності, щоб за допомогою їдкої сатири і гумору нещадно бичувати все те негативне, що стоїть на шляху виконання найважливіших постанов партії і радянського уряду; викривати «родимі плями» – спадщину старого світу – тяганину і бюрократизм, марнотратство і

¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України. Фонд 1, Опис 23, Справа 4475, Арк. 3.

² Центральний державний архів громадських об'єднань України. Фонд 1, Опис 70, Справа 1311, Арк. 3.

³ Центральний державний архів громадських об'єднань України. Фонд 1, Опис 23, Справа 4475, Арк. 46.

⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань України. Фонд 1, Опис 23, Справа 4506, Арк. 248.

⁵ Климова, Л. (сост.). (1972). *О партийной и советской печати, радиоветцании и телевидении*. Москва: Мысль, 271.

розкрадання громадських коштів і фондів, вульгарність, низькопоклонство перед іноземщиною тощо»¹. Незначна частина вдалих матеріалів, на думку критиків, загубилася у масі творів, що викривляють радянську дійсність та не розкривають злободенних питань. Стосовно жанрів, що використовуються в журналі, з боку влади також склалось негативне враження – відсутня ініціатива по відношенню до різноманітності жанрів сатири та гумору; «Перець» обмежується лише не завжди вдалими фейлетонами (які, у свою чергу, стосуються негативних тем); майже зовсім відсутні гнівні викривальні памфлети; не друкуються шаржі та сатиричні фотомонтажі. У заключній частині свого виступу І. Кіфоренко заявив, що перебудова роботи «Перця» затягнулась, а більшість можливостей для покращення змісту журналу редакцією не використані².

Ф. Маківчук погоджувався з переліченими недоліками. Він завірив присутніх у покращенні змісту і тематики журналу за два роки, однак, не оминув розповіді про технічні проблеми: тормозом в роботі редколегії також були погані фарби, сорти паперу та неприйнятні умови праці (в одній кімнаті працювало 14 людей). Також було висловлено надію на допомогу з боку відділу пропаганди.

Присутні на нараді представники редакцій висловили свої думки щодо основних недоліків у діяльності редакції журналу «Перець». Серед промахів називали неправильне розуміння нового, національного характеру радянської людини-українця; прояви формалізму у роботі редколегії; проблеми у справах з новими кадрами; неухважність до творчості письменників; зображення підпалювачів війни у вигляді дурнів, а не у вигляді жорстоких та небезпечних ворогів. Редакції закидали відсутність достатнього рівня вимогливості до ідейного та художнього рівня матеріалів у журналу та небажання працювати з новими кадрами. Давалися настанови щодо характеру пропаганди у сатиричному журналі. Зазначалось, що у радянських читачів не можна створювати почуття страху та невпевненості. Приводився такий приклад: у місто приїхав лектор та прочитав лекції, що викликали зворотній вплив. У слухачів склалось враження – навіщо працювати, коли достатньо однієї бомби, щоб усе знищити. Отже, матеріали журналу не повинні були нести таку інформацію, яка веде до залякування населення або створює почуття страху³. Щоб зробити з журналу «Перець» знову бойовий орган сатири, нарада вирішила допомогти Ф. Маківчуку із створенням працездатної редколегії та вирішити питання з матеріально-технічною базою.

У подальші роки редакція не обійшла втручань владних структур у свою діяльність. Для уникнення потрапляння військових чи державних таємниць в інформаційний простір твори «Перця», що стосувались зовнішньополітичних питань, отримували візу МЗС УРСР на публікацію матеріалів. На адресу заступника завідуючого відділом пропаганди ЦК КП(б)У Маркевича надійшов звіт, де зазначалось, що МЗС відмовив у візі на опублікування п'яти (!) матеріалів у «Перці» № 20 за 1951 р. Крім того, були наведені міркування щодо інших деяких творів. Не маючи зауважень з точки зору Міністерства, відділу пропаганди та редакції журналу пропонувалось звернути увагу на вірш В. Сосюри «В ім'я миру на землі», бо рядок «Цвіте щаслива далина комуністичною весною» виглядає таким, що стверджує «що комунізм далеко... та не говорить яким чином народи борються за мир, проти американо-англійських підпалювачів війни»⁴. Критики зазнав і вірш П. Глазового «Тридцять чотири роки». Невдоволення цензорів викликав наступний куплет:

*Строків було багато –
Всякі минають строки
Треба же уміть брехати
Тридцять чотири роки»⁵.*

Зазначалось, що і в цілому вірш написано поверхово, бо, присвячений річниці жовтневої революції, він зводиться до того, що СРСР увесь час обмовляли та ніде не зазначені «наші успіхи комунізму; залишені поза увагою значні події у житті країни. Нема ані слова про вітчизняну війну, про рух за мир...»⁶.

Відділ друку ЦК КП(б)У не тільки завжди піддавав критиці матеріали, що були розміщені у «Перці», але інколи ставав на бік редакції журналу. Розглянемо конкретний випадок, що відбувся

¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України. Фонд 1, Опис 70, Справа 1311, Арк. 5.

² Центральний державний архів громадських об'єднань України. Фонд 1, Опис 70, Справа 1311, Арк. 14-17.

³ Центральний державний архів громадських об'єднань України. Фонд 1, Опис 70, Справа 1311, Арк. 102.

⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань України. Фонд 1, Опис 24, Справа 1091, Арк. 150.

⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України. Фонд 1, Опис 24, Справа 1091, Арк. 151.

⁶ Центральний державний архів громадських об'єднань України. Фонд 1, Опис 24, Справа 1091, Арк. 151.

з редакцією журналу «Перець» з одного боку й українською республіканською конторою «Союзутиль» та виконкомом Новоград-Волинської міської ради депутатів трудящих з іншого. Останні ініціювали скаргу секретарю ЦК КП(б)У Коротченку Д. на журнал «Перець», який у № 8 за квітень 1947 р. опублікував замітку «Два пункти», де піддав різкій критиці невідредаговану, безграмотну за формою постанову Новоград-Волинської міськради з питань збору та заготівлі утильсировини. Через пропущене слово у постанові змінилося смислове навантаження документу. Але скаржники намагалися представити редакцію журналу як колектив, що «критикує не тільки редакцію постанови, але й висміює ідею збору утильсировини для народного господарства»¹ – тобто не підтримує владну ініціативу (Постанову РНК СРСР № 1106 від 11.10.1943 р.). Завідуючий відділом друку ЦК КП(б)У І. Сиромолотний спростував звинувачення на адресу «Перця» і звернув увагу управляючого українською республіканською конторою «Союзутиль» на «необхідність ретельного і безумовно грамотного відпрацювання постанов, тим більше тих, що йдуть до друку»². Результатом цього листування стала відміна постанови Новоград-Волинської міської ради як «неправильної», а заступник голови виконкому міськради та секретар отримали догани як автори невчитаного документу.

У іншому випадку відділом друку ЦК КП(б)У було розкритиковано лист редактора львівської обласної газети «Червоний штандарт» Грушкевича. Він вважав, що критика матеріалів його редколегії є неприпустимою компрометуючою подією для самого журналу сатири та гумору. Редакція «Перцю» висміювала авторів рецензії на постанову у Львівському театрі імені Заньковецької п'єси Левади «Шлях на Україну». Але Грушкевич не погоджувався з критичними зауваженнями та наводив спростування вказаних недоліків: «Перець» «обійшов» критикою одного з авторів (Ірина Вільде), а другого – Стефана Масляка – незаслужено образив: «Автор цієї рецензії С. Масляк. Людям з такою ерудицією колись радили: якщо глупий – не пиши. Не пиши тим більш рецензій»³; вік заслуженої артистки УРСР В. Любарт насправді – 49 років, а не «їй уже під сімдесят» як вказано у сатиричному журналі. Грушкевич висловлював надію, що журнал «Перець» перепросить перед Масляком та Любартом за «нагромодження помилок». У відповідь на лист редактора «Червоного штандарту» завідуючий відділом друку ЦК КП(б)У І. Сиромолотний заявив, що «редакція журналу «Перець» цілком справедливо піддала критиці газету «Червоний штандарт» за опублікування безграмотної рецензії...»⁴. У свою чергу, він не втратив можливості дати рекомендації не тільки газеті (щодо високого рівня та якості публікації матеріалів), але й працівникам «Перцю», які допустили викривлення фактів, демонстрацію безтактовності та грубощів у своїй критиці.

Таким чином, діяльність редколегії українського журналу сатири та гумору «Перець» була під щільним контролем радянських органів влади, міністерств та різноманітних відомств. Матеріали видання ретельно досліджувалися цензурою та корегувалися в інтересах комуністичної партії. Як і всі інші ЗМІ, «Перець» слугував рупором радянської пропаганди «світлого комуністичного майбутнього» та задавав тон офіційній сатирі в Україні. Незважаючи на це, видання збільшувало свою популярність в народі та залишалось одним з найпопулярніших ЗМІ в країні. Подальші розвідки пов'язані з аналізом владних розпоряджень щодо змісту та зображення образів у журналі.

References:

1. Klimova, L. (Ed.). (1972). *O partiinoy i sovetskoj pečati, radioveshchani i televidenii* [About the Party and Soviet press, broadcasting and television]. Moscow: Mysl, 635. [in Russian].
2. Kolisnyk, Yu. V. *Formuvannia suspilnoi svidomosti zhurnalnoiu periodykoiu URSS (1950-1985 rr.)* [Formation of public consciousness by journal periodicals of the USSR (1950-1985)]. Cherkasy: Vyd. Chabanenko Ju., 290 [in Ukrainian].
3. Kostyuk, V. V. (n.d.). *Zasoby komichnoho v satyrychno-humorystychnomu zhurnali «Perets» (radianskyi ta postradianskyi periody)* [Means of the comic in the satirical-humor magazine “Perets” (Soviet and post-Soviet periods)]. Retrieved from <http://philology.univer.kharkov.ua>. [in Ukrainian].
4. Stykalin, S. & Kremenskaia, I. (1963). *Satiricheskaia pechat* [Satirical print]. Moscow: Gospolitizdat, 484. [in Russian].

¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України. Фонд 1, Опис 70, Справа 1059, Арк. 143.

² Центральний державний архів громадських об'єднань України. Фонд 1, Опис 70, Справа 1059, Арк. 142.

³ Центральний державний архів громадських об'єднань України. Фонд 1, Опис 70, Справа 1065, Арк. 171.

⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань України. Фонд 1, Опис 70, Справа 1065, Арк. 170.

5. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy [Central State Archive of Public Organizations of Ukraine]. *Fond 1, Opys 23, Sprava 4475*, 106 ark. [Fund 1, desc. 23, case 4475, page 106]
6. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy [Central State Archive of Public Organizations of Ukraine]. *Fond 1, Opys 23, Sprava 4506*, 320 ark. [Fund 1, desc. 23, case 4506, page 320]
7. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy [Central State Archive of Public Organizations of Ukraine]. *Fond 1, Opys 24, Sprava 1091*, 177 ark. [Fund 1, desc. 24, case 1091, page 177]
8. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy [Central State Archive of Public Organizations of Ukraine]. *Fond 1, Opys 24, Sprava 1566*, 386 ark. [Fund 1, desc. 24, case 1566, page 386]
9. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy [Central State Archive of Public Organizations of Ukraine]. *Fond 1, Opys 70, Sprava 1059*, 268 ark. [Fund 1, desc. 70, case 1059, page 268]
10. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy [Central State Archive of Public Organizations of Ukraine]. *Fond 1, Opys 70, Sprava 1065*, 266 ark. [Fund 1, desc. 70, case 1065, page 266]
11. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy [Central State Archive of Public Organizations of Ukraine]. *Fond 1, Opys 70, Sprava 1311*, 107 ark. [Fund 1, desc. 70, case 1311, page 107]
12. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy [Central State Archive of Public Organizations of Ukraine]. *Fond 1, Opys 70, Sprava 1766*, 235 ark. [Fund 1, desc. 70, case 1766, page 235]
13. Vert, N. (2003). *Istoriia Sovetskogo gosudarstva. 1900-1991*. [The History of the Soviet State. 1900-1991]. Moscow: "Ves mir", 544 [in Russian].
14. Yermieieva, K. A. (2016). *Politychnyi humor Radianskoi Ukrainy u 1941-1991 rr. (na prykladi zhurnalu "Perets")* [Political Humor of Soviet Ukraine in 1941-1991 (evidence from the magazine "Perets")]. (Unpublished PhD dissertation). V. N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv, Ukraine. [in Ukrainian].
15. Zykun, N. I. (2016). *Satyrychna publitsystyka Naddnyprianshchyny v informatsiinomu prostori Ukrainy: stanovlennia, rozvytok, zhanrovo-tematychni formy* [Satiric publicism of Naddnyprianschyna in the informative space of Ukraine: formation, evolution, genre and thematic forms.]. (Unpublished PhD dissertation). Classic Private University, Zaporizhzhia, Ukraine. [in Ukrainian].